

ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν λεπτομερειῶν διαφορετικαὶ γνῶμαι. Ἡμεῖς ἐπροτιμήσαμεν ἀνωτέρω νὰ δώσωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος μόνον τὴν γενικὴν ἀνάλυσιν καὶ εὐχόμεθα ταχέως νὰ ἔχωμεν παρὰ τοῦ κ. Guiland καὶ τὴν κατ' ἐκλογὴν ἔκδοσιν τῶν ὑπολειπομένων μετὰ τὰς ἐπιστολάς ἔργων τοῦ Γρηγοῤῃ.

K. AMANTOS

Franz Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts.* Leipzig - Berlin, B. G. Teubner 1927. [*Byzantinisches Archiv.* Heft 9] σελ. 160+1 πίν. Mk. 10.

Εἰς τὴν προκειμένην ἐπὶ ὑψηλοῦ διατριβῆν του ὁ Dölger προβαίνει εἰς τὴν ἐκ νέου¹ δημοσιέεισιν κειμένου σχετικοῦ μετὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς βυζαντινῆς φορολογίας. Τὸ κείμενον τοῦτο ἀπόκειται εἰς τὸν cod. Marc. gr. 173, εἰς τὰ φύλλα 276^β - 281^α, γεγραμμένον διὰ χειρὸς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, συνδημοσιεύονται δὲ μετ' αὐτοῦ καὶ δύο βραχέα κείμενα ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος (φ. 275^β - 276^α καὶ φ. 230), περιέχοντα τὸ μὲν πρῶτον ἀναγραφὴν τοῦ βυζαντινοῦ μετρικοῦ συστήματος, τὸ δὲ δεύτερον πληροφορίας περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πρέπει νὰ γίνεται ἡ καταμέτρησις τῶν γαιῶν. Τὰ κείμενα ἐκδίδονται (σ. 113 - 123) μετὰ ἑκτενῶν σχολίων (σελ. 123 - 156), προτάσσεται δὲ αὐτῶν μακρὰ πραγματεία (σελ. 9 - 122), ὅπου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐκδιδόμενου καὶ ἄλλων κειμένων, τῶν ὁποίων ὁ D. φαίνεται ἀκριβῆς καὶ ἐγκρατῆς γνώστης ἑξαντλῶν ὄχι μόνον τοὺς χρονογράφους, ἀλλὰ καὶ τὰ δημοσιευθέντα ἔγγραφα, ἐπιχειρεῖται λίαν ἐνδιαφέρουσα ἐκθεσις τῆς ὀργανώσεως τῆς βυζαντινῆς δημοσίας οἰκονομίας κυρίως κατὰ τὴν περίοδον τὴν διήκουσαν ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μέχρι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται παρατηρήσεις καὶ πληροφορίαι ἀφορῶσαι εἰς ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Τὴν χρῆσιν τοῦ ὅλου, ἐπιμελῶς ἐκτυπωθέντος βιβλίου, διευκολύνει ὁ ἐν τέλει λεπτομερῆς ἀλφαβητικὸς πίναξ περιεχομένων.

Τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον περιέχει ὁδηγίαν διὰ τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους τοὺς ἀσχολουμένους μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐγγείου φορολογίας, ὅχι ὅμως ἐπισήμους ὁδηγίας, ἀλλὰ συγγραφὴν ἰδιώτου θελήσαντος προφανῶς νὰ διευκολύνῃ ἑαυτὸν ἢ τὸ ἔργον τῶν ἀρμοδίων ὑπαλλήλων, ἴσως δὲ καὶ σημειώσεις ἐκ πανεπιστημιακῶν παραδόσεων μετὰ σκοπὸν τὴν μόρφωσιν

¹ Τὸ ἐν λόγῳ κείμενον εἶχε δημοσιευθῆ κατὰ τὸ ἔτος 1915 ὑπὸ τοῦ W. Ashburner εἰς τὸ *Journal of Hellenic Studies* (τ. 35 σελ. 76 - 84, A Byzantine treatise on taxation), ἀλλ' ἀνεπαρκῶς καὶ δὴ ἄνευ σχολίων, οὕτως ὥστε τὸ ἄλλως δυσνόητον κείμενον ἀπέμενε ἀπρόσιτον διὰ τοὺς μὴ εἰδικῶς μετὰ τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν ἀσχολουμένους.

προσώπων προοριζομένων διὰ τὴν θέσιν τοῦ ἐπόπτου. Ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ κειμένου ὁ D. ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο συνεγράφη μεταξύ τῶν ἐτῶν 913 καὶ 1139.

Κατωτέρω παρατίθεται ἕκτενης περιλήψις τῆς πραγματείας τοῦ Dölger, ἡ ὁποία διαφωτίζει ἱκανῶς τὰ τόσον ἐπίμαχα καὶ ἀμφίβολα σημεῖα τῆς βυζαντινῆς δημοσίας οἰκονομίας καὶ συμπληρώνει τὰς εἰδικὰς πραγματείας τῶν J. B. Bury¹, Ἀ. Ἀνδρεάδου² καὶ E. Stein³, παρουσιάζει δὲ ἰδιαίτερον ἔνδιαφέρον διὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην.

A. Ἡ ἐξέλιξις τῆς δημοσιονομικῆς διοικήσεως τῶν βυζαντινῶν (σ. 12 κ.έ.).

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου μετὰ τὴν κατάτμησιν τοῦ παλαιοῦ aegarium δὲν ὑφίσταται ἐνότις εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν δημοσιον. διοίκησιν. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ὑφίστανται τρεῖς δημοσιονομικαὶ ἀρχαί: 1) ὁ praefectus praetorio μὲ τὴν arca, 2) ἡ comitiva sacragum largitionum (κόμης τῶν θείων λαργιτιῶνων), ποῦ ἀπετέλει τὸ καθαντὸ δημόσιον ταμεῖον καὶ 3) ἡ comitiva rerum privatarum, τὸ ταμεῖον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ πατριμωνίου. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὑφίστανται: 1) ἡ γενικὴ καὶ ἰδικὴ τράπεζα (arca) τοῦ praef. praetorio in comitatu, 2) ἡ δημοσιονομικὴ δικαιοδοσία τοῦ praef. praetorio per Illyricum, 3) ὁ quaestor Justinianus exercitus, 4) ἡ com. sacr. larg., οἱ θεῖοι θησαυροί, 5) ἡ com. rer. priv., τὸ ἱερώτατον ταμεῖον, 6) ἡ διαχείρισις τοῦ s. patrimonium per Italiam, τὸ θεῖον πατριμώνιον καὶ 7) ἡ κουρατωρία τῶν δημοσίων ἀκινήτων, τῶν θείων οἴκων. Τὴν ἑλλείπουσαν μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν ἀπαραίτητον ἐνότια ἐπέφερον ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐπέμβασις. Μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς κατὰ θέματα διοικητικῆς τοῦ ὅλου κράτους διαιρέσεως, ἐφαρμοσθεΐσης ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, δὲν ἐπῆλθε σπου-

¹ The Imperial Administrative System in the Ninth Century, Lond. 1911.

² Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας Ἀθ. 1918 σελ. 337-624. Εἰς τὸν μέχρι τοῦδε ἔκδοθέντα α' ἡμίτομον περιλαμβάνεται μακρὸν εἰσαγωγικὸν κεφάλαιον (σελ. 393-416) περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας (ποῦ ἐπειδὴ ἀφορᾷ ἐν γένει εἰς τὰς βυζαντινὰς ἐρεῦνας θὰ ἦτο ἴσως λυσιτελὲς κατὰ τὴν νέαν ἔκδοσιν νὰ ἀποσπασθῇ τοῦ συστήματος καὶ συμπληρούμενον μὲ τὴν νέαν βιβλιογραφίαν νὰ ἀναδημοσιευθῇ αὐτοτελῶς, εἰς δὲ τὸ σύστημα νὰ παραμείνῃ σύντομον βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα) καὶ τὸ τμήμα Α' περὶ τῶν δημοσίων δαπανῶν. Εἰδικῶς μὲ τὴν ὑπὸ κρίσιν πραγματείαν σχετικὸν εἶνε τὸ παράτημα τοῦ α' κεφαλαίου (σελ. 445-459) ἔνθα περὶ τῆς δημοσιονομικῆς διοικήσεως. Τοῦ ἔργου του, εἰς τὸ ὅποιον διατρανοῦνται ἡ ἐξαιρετικὴ πολυμάθεια τοῦ συγγραφέως, ὁ κ. Ἀνδρεάδης ἐτοιμάζει νέαν ἔκδοσιν, εἰς ἣν πολλὰ ἐπιφέρονται βελτιώσεις καὶ προσθήκαι καὶ ἐξαντλητικὴ μὲ τὴν χαρακτηρίζουσιν τὸν συγγραφέα δεξιότητα τῶν νέων δημοσιευμάτων χρησιμοποίησις.

³ Studien zur Geschichte des Byzantinischen Reiches, 1919. Πρὸς τούτους καὶ τὴν χειρόγραφον ἐπὶ δικτατορίᾳ διατριβὴν τοῦ A. Müller, Ueber das Amt des Logotheten (Μόναχον 1914).

δαία μεταβολή εις τὴν κεντρικὴν δημοσιονομικὴν διοίκησιν. Τὴν στρατιωτικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ καταργηθέντος praefectus praetorio ἀνέλαβε τὸ λογοθέσιον τοῦ στρατιωτικοῦ, τὴν δὲ δημοσιονομικὴν αὐτοῦ δικαιοδοσίαν, τὴν γενικὴν τράπεζαν, ἀνέλαβε τὸ ἰδρυθὲν λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ, ἐνῶ ἔξακολουθεῖ ὑφιστάμενον τὸ ἰδικὸν λογοθέσιον διαχειριζόμενον τὴν ἰδικὴν (ἀργότερα εἰδικὴν) τράπεζαν. Κατὰ τὸν 8^{ον} αἰῶνα ἰδρύονται εἰδικαὶ ἀρχαὶ ἔχουσαι ὡς ἔργον τὴν ἀποταμίευσιν τῶν δημοσίων χρημάτων ἢ σακέλλη καὶ τὸ βεστιάριον, ὃ δὲ σακελλάριος ἀποκαθίσταται ὁ γενικὸς ἐπόπτης τῶν οικονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἔχων ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν του μεταξὺ ἄλλων τὸ λογοθέσιον τοῦ δρόμου, τὸ λογοθέσιον τῶν ἀγελῶν. Κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα δημιουργοῦνται αὐτοτελεῖς ἀρχαὶ διαχειρίσεως τῶν δημοσίων κτημάτων (ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, κουράτωρ τῶν Μαγγάνων, οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν, ἔφορος βασιλικῶν κουρατωριῶν, σέκρετον τῶν γηροτροφείων, ταμεῖον τοῦ φύλακος). Κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τὸν σακελλάριον ἀντικαθιστᾷ ὁ μέγας λογαριαστής, ἔχων ὡς ἔργον περίπου τὴν σύνταξιν τοῦ προϋπολογισμοῦ. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τὸ μὲν βεστιάριον ἀπορροφᾷ τὴν σακέλλη καὶ τὸ εἰδικὸν λογοθέσιον, ὃ δὲ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν συγκεντρώνει τὰ καθήκοντα τοῦ λογοθεσίου τοῦ γενικοῦ ὡς καὶ τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Ὁ οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἰκων μετονομάζεται ἤδη εἰς οἰκονόμον τῶν εὐαγῶν σεκρέτων. Περὶ τὸ τέλος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐμφανίζεται ἐκ νέου ὁ μέγας σακελλάριος ὡς καὶ τὸ λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ.

Ἐκ τῶν ὀλίγων πληροφοριῶν ποὺ ὑπάρχουν περὶ τοῦ 13^{ου} καὶ 14^{ου} αἰῶνος (ψευδο-Κωδινός) συνάγεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔλαβε χώραν μεγαλυτέρα συγκέντρωσις τῶν δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ δικαιοδοσία τοῦ βεστιαρίου, τοῦ ὁποῦ προΐσταται ὁ προκαθήμενος τοῦ β., ὁ ἀνώτατος οικονομικὸς ὑπάλληλος, εὐρύνεται, εἰς τὸν δομέστικον τῶν θεμάτων ἀνήκει τὸ ἔργον τῆς καταμετρήσεως τῶν γαιῶν, τοὺς φόρους δὲ εἰσπράττει ὁ πρᾶκτωρ. Οἱ τρεῖς λογοθέται (στρατ., δρόμου, εἰδικοῦ) ἀπέβησαν ἄπλοιοί τίτλοι. Κατὰ τὴν μετέπειτα ἐποχὴν, ὅποτε ἔλαβε χώραν ἀποκέντρωσις τῆς διοικήσεως, φαίνεται ὅτι τὰ ἔργα τῆς κεντρικῆς δημοσιονομικῆς διοικήσεως περὶωρίσθησαν.

B. Αἱ διάφοροι δημοσιονομικαὶ ἀρχαὶ καθ' ἕκαστον (σελ. 16 κ.ἑ.).

1. Ἀνωτέρα κεντρικὴ ἐποπτεία (σελ. 16 κ.ἑ.).

Ὁ σακελλάριος, (ἐπὶ τι διάστημα καὶ μέγας ἐπονομασθεὶς) ἔχων ὡς ἔργον τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους ἐξήσκει τὴν ἐποπτείαν ἐφ' ὅλων τῶν σεκρέτων (οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν) διὰ νοταρίων. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1094 ὁ σ. φέρει τὸ ὄνομα μέγας λογαριαστής, ἀργότερα δὲ (ἐπὶ Ἰσαακίου Ἀγγέλου) συνυπάρχουν καὶ τὰ δύο ὑπουργήματα.

2. Κεντρικαὶ ἀρχαὶ ἐπὶ τῆς εἰσπράξεως τῶν ἐσόδων καὶ τῆς βεβαιώσεως τῶν φόρων (σ. 19 κ.έ.).

α) Ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, (ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος καὶ ἔφεξῆς), ἐνεργεῖ τὴν βεβαίωσιν τῶν φόρων καὶ ἰδίᾳ τὴν τήρησιν τῶν φορολογικῶν πινάκων τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας· διὰ τοῦ ὑφισταμένου αὐτῷ κόμητος τῶν ὑδάτων εἰσπράττει τὰς εἰσφορὰς διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ὑδραγωγείων, διὰ δὲ τοῦ κόμητος τῆς λαμίας τὰ εἰσοδήματα τῶν δημοσίων μεταλλείων.

β) Ὁ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ διευθύνει τὴν ἐπιμελητείαν τοῦ στρατοῦ, τηρεῖ τοὺς στρατιωτικοὺς καταλόγους ὡς καὶ τοὺς πίνακας, ὅπου ἀνεγράφοντο αἱ ὑποχρεώσεις τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὸν στρατόν.

γ) Ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου, ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν καὶ τῆς συγκοινωνίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, φροντίζει τὴν εἰσπράξιν τῶν ἀναγκαιούντων διὰ τὴν ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν, τὰς ὁδοστρωσίας καὶ γεφυρώσεως, ὡς καὶ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν ἀγγαρειῶν.

δ) Ὁ λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν, ἐφρόντιζε τὰς στρατιωτικὰς ἱππωνίας.

3. Τὰ ταμεῖα ἐξόδων (σ. 24 κ.έ.).

Ἐπὶ τὸν δὲ ταμεῖα, σέκρετα, τὸ ἐπὶ τοῦ σακελλίου καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου. Εἰς τὴν σακέλλην (καὶ ταμεῖον ἢ θησαυροὶ ἢ κοιτῶν, κατὰ τὸ λατινικὸν camera, ὀνομασθεῖσαν), ἐναπεταμεύοντο τὰ εἰς χρῆμα ἔσοδα τοῦ δημοσίου, προῖστατο δὲ αὐτῆς ὁ χαρτουλάριος τοῦ σακελλίου. Εἰς τὸ βεστιάριον, οὗτινος προῖστατο ὁ χαρτουλάριος τοῦ βεστιαρίου ἐναπεταμεύοντο τὰ εἰς εἶδος (εἰς πρῶτας ὕλας ἢ προϊόντα βιοτεχνίας) ἔσοδα τοῦ δημοσίου. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 12^{ου} αἰῶνος τὸ β. ἀπορροφᾷ καὶ τὴν σ. Βεστιαρῖται ἦσαν οἱ ὑπάλληλοι τοῦ β., ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν πρωτοβεστιαρῖτην, (ὅστις εἶνε διάφορος τοῦ πρωτοβεστιαρίου, πού ἦτο ὁ δεῦτερος κατὰ τάξιν ἐκ τῶν εὐνούχων τοῦ παλατίου). Παρὰ τὸ βεστιάριον, πού ἦτο δημοσία ὑπηρεσία, ὑπῆρχον τὸ οἰκειακὸν βασιλικὸν βεστιάριον, ὁ οἰκειακὸς βασιλικὸς κελλάριος, τὸ σκευοφυλάκιον, ὑπηρεσίαι τοῦ βασιλικοῦ παλατίου. Οἱ τίτλοι βέστης (πρωτοβέστης) καὶ βεστάρχη (πρωτοβεστάρχη) δὲν εἶχον πραγματικὴν σχέσιν μὲ τὸ βεστιάριον, ἀλλ' ἦσαν ἀπλοῖ τίτλοι, ὁ δὲ βεστήτωρ ἦτο κατ' ἄλλοι οἰκειακὸς βασιλικὸς τοῦ παλατίου.

Ἐνῶ ἡ σακέλλη καὶ τὸ βεστιάριον ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὸν γενικὸν λόγον, τὸ γενικὸν λογοθέσιον, εἰς τὴν ἰδιωτικὴν τοῦ βασιλέως οικονομικὴν ὑπηρεσίαν, τὸν εἰδικὸν λόγον, ἀνταπεκρίνετο ὁ φύλαξ καὶ τὸ οἰκειακὸν βασιλικὸν βεστιάριον.

4. Ἀρχαὶ διαχειριζόμεναι τὰ δημόσια κτήματα (σ. 39 κ.έ.).

α) Ὁ μέγας κουράτωρ διεχειρίζετο τὰ κτήματα τοῦ δημοσίου καὶ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας.

β) Ὁ κουράτωρ τῶν Μαγγάνων (ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰ. κ. τοῦ οἴκου τῶν Ἐλευθερίου καὶ τῶν Μ. ὀνομασθεῖς) εἶχε τὴν εἰδικωτέραν ἐπιμέλειαν τῶν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου.

γ) Ὁ ὄρφανοτρόφος εἶχε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν Κων/πόλει ὄρφανοτροφείου.

δ) Ὁ οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων διεδέχθη κατὰ τὸν 10^{ον} αἰ. τὸν μ. κουράτωρα.

ε) Ὁ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, ἀρχὴ ἐμφανιζομένη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰ., διεχειρίζετο τὸ βασιλικὸν πατριμῶνιον.

ζ) Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἔφορος τῶν βασιλικῶν κουρατωρίων.

η) Ὁ γηροτρόφος, ἐπίσης κατὰ τὸν 11^{ον} αἰ. ἐμφανιζόμενος, εἶχε τὴν ἐποπτεῖαν τῆς περιθάλψεως τῶν γερόντων.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἄνω παρατεθέντα περὶ τῶν καθηκόντων τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν ὀφείλει νὰ τονισθῇ ὅτι αἱ περὶ αὐτῶν πληροφορίες εἶνε συχνότατα ἀβέβαιοι, σχεδὸν δὲ πάντοτε ἀφοροῦν εἰς ὥρισμένην μόνον χρονικὴν περίοδον

Γ. Ἡ δικαιοδοσία τοῦ γενικοῦ λογοθέτου (σ. 47 κ.ἑ.).

Ἐνῶ ἡ σακέλλη ἐμερίμνα περὶ τῆς ἐναποταμιεύσεως τῶν ἐσόδων καὶ ἐξετέλει καὶ τὰς δαπάνας, τὰ λογοθέσια ἐφρόντιζον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐσόδων, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐξαιρετικὴν κατεῖχε θέσιν τὸ λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ, τοῦ ὁποῦ ἐκ τῶν κυριωτάτων καθηκόντων ἦτο ἡ εἰσπραξις τῶν φόρων.

1. Φόροι (σ. 48 κ.ἑ.).

Δύο ἦσαν οἱ κύριοι φόροι τοῦ Βυζαντίου, ὁ κεφαλικὸς καὶ ὁ ἔγγειος.

α) Κεφαλητίων ἢ κεφαλητιῶν (ὁ ὅρος κεφαλιτικίον εἶνε ὄλως ἄσχετος μὲ τὸν κεφαλικὸν φόρον) ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ὁ κεφαλικὸς φόρος, ἢ *caritatio*, ἐπίσης δὲ καὶ *καπνικόν*, διότι εἰσεπράττετο κατὰ *καπνοῦς*, δηλαδὴ κατὰ ἐστίας, νοικοκυριά ἢ οἰκογενείας. Ὁ καπνικὸς φόρος ἐκυμαίετο μεταξὺ $\frac{1}{6}$ καὶ $\frac{1}{2}$ νομίσματος¹ (ὑπερπύρου). Οἱ ἐλεύθεροι χωρικοὶ δὲν ἐπλήρωνον καπνικόν.

β) Τὸ ζευγολόγιον ἢ ζευγαλατικίον εἰσεπράττετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀροτριῶντων κτηνῶν ποὺ εἶχεν ἕκαστος, (διάκρισις εἰς διζευγαράτους, ζευγαράτους ἢ μονοζευγαράτους καὶ βοϊδάτους).

γ) Ἐννόμιον ἦτο φόρος πληρωνόμενος ὡς δικαίωμα βοσκῆς καὶ

¹ Νόμισμα ἢ χρυσοῦν ἢ ὑπέρπυρον 15 φράγκα περίπου, 12 μιλιαρέσια = 1 νόμισμα, 24 κεράτια = 1 νόμ., 144 φόλλεις = 1 νόμ., 1 λίτρα ἀργύρου = 5 νομ. = 75 φ., 1 λίτρα χρυσοῦ = 72 νομ. = 1082 φρ, 1 κεντηνάριον = 100 λίτρας χρ. (Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 404-8).

εισπραττόμενος κατὰ κεφαλὴν βόσκοντος ζώου (1 μιλιαρέσιον δι' ἕκαστον μέγα ζῶον, 1 νόμισμα διὰ 100 πρόβατα).

δ) Ὁ ἔγγειος φόρος (δὲν ὑπάρχει ἑλληνικὸς ὄρος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν *jugatio* ἢ τὴν *capitatio terrena*) ἀπετέλει μετὰ τοῦ καπνικοῦ τὸ κύριον δημόσιον ἔσοδον. Ὁ φόρος οὗτος ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ εἴδους καὶ τῆς ποιότητος τῆς γῆς (ἢ γῆ διεκρίνετο πολυτρόπως εἰς ὄρεινὴν, πεδινήν, νομαδιαίαν, ἀρόσιμον, λιβαδιαίαν, ὑπάμπelon, κηπεύσιμον), κατεβάλλετο δὲ ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτητοῦ τῆς γῆς, δι' αὐτὸ δὲ καὶ συχνότατα οἱ χωρικοὶ πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῆς τῆς φορολογίας καθίστων ἑαυτοὺς παροίκους.

ε) Ἡ συνωνή ἢ ἐμβολή (ἀργότερα *σιταρκία* ὀνομασθεῖσα), ἦτο ὑποχρέωσις τοῦ ἰδιοκτητοῦ γῆς νὰ παρέχῃ εἰς τὸ δημόσιον ὠρισμένα προϊόντα εἰς τιμὴν ὀριζομένην ὑπὸ τοῦ δημοσίου, συνίστατο δὲ εἰς τὴν καταβολὴν δύο μοδίων σιτηρῶν ἀνὰ ζευγάριον ἀροτριῶντων κτηνῶν.

ζ) Πρόσθετοι φόροι ἦσαν τὸ *δικέρατον* (2 κεράτια = $1/12$ νομίσματος, προωρισμένον διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν τῆς Κων/πόλεως) καὶ τὸ *ἐξάφολλον* (6 φόλλεις = $1/24$ νομίσματος).

η) Ἡ συνήθεια ($1/12$ νομίσματος) ἦτο ἀποζημίωσις παρεχομένη εἰς τὸν διοικητὴν τὸν ἐπιβλέποντα τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων, τὸ δὲ *ἐλατικὸν* ($1/24$ νομίσματος) ἀποζημίωσις παρεχομένη εἰς τὸν πραγματοποιοῦντα τὴν εἴσπραξιν τοῦ φόρου κατώτερον ὑπάλληλον.

Πλὴν τῶν φόρων αὐτῶν ὁ πληθυσμὸς ὑπέκειτο καὶ εἰς καταβολὰς καὶ ἀγγραφεῖας πρὸς τὰ λογοθέσια τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τοῦ δρόμου. Τέλος τὸ ἐμπόριον τῶν πόλεων ἐπλήρωνεν εἰδικὸν φόρον τὸ *κομμέρκιον*, εἰσπραττόμενον ὑπὸ τῶν *κομμερκιῶν*, πού ἀπετέλει τὸ κύριον ἔσοδον τοῦ δημοσίου ἐκ τῶν πόλεων. Οἱ βιοτέχνηται δὲν ἐπλήρωνον φόρον, ἐπεβαρύνοντο ὅμως διὰ τῆς συντεχνιακῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἔξασκουμένου ἐλέγχου τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων τῶν.

2. Τὰ εἰς τὴν ἔγγειον φορολογίαν ὑπόχρεα κτήματα.

Τὰ εἰς τὴν ἔγγειον φορολογίαν ὑπόχρεα κτήματα ἦσαν: α') τὰ πρόσωπα, δηλαδὴ τὰ προσωπικά, στρατιωτικά, ἀρχοντικά, βασιλικά καὶ ἐκκλησιαστικά κτήματα, β') τὰ μοναστηριακά καὶ γ') τὰ χωρία, δηλαδὴ ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία κοινοτήτων ἐλευθέρων χωρικῶν: Ἐξηροῦντο τὰ διὰ χρυσοβούλλου ἀπαλλαγέντα τῆς φορολογίας, *χρυσοβουλλᾶτα* ἢ *ἐξκουσσᾶτα* ἢ *πανεξκουσσᾶτα* ὀνομαζόμενα.

3. Ἡ εἰς τὰς ἐπαρχίας δημοσιονομικὴ διοίκησις καὶ εἴσπραξις τῶν φόρων.

Κατὰ τὸν 4^{ον} καὶ 5^{ον} αἰ. τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων ἐνῆργουν εἰς τὰς ἐπαρχίας οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τούτων ἀνώτατοι διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, τὴν δὲ πραγματικὴν εἴσπραξιν οἱ ἐπιμεληταὶ καὶ ὑποδέκται, καὶ οἱ εἰς τούτους ὑφιστάμενοι ἐξάκτωρες καὶ πράκτορες. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς κατὰ θέματα διοικήσεως ἐπὶ κεφαλῆς τῶν οικονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἕκαστου

θέματος ἦτο ὁ πρωτονοτάριος τοῦ θέματος, παρ' αὐτῷ δὲ ὑπῆρχε καὶ ὁ χαρτουλάριος τῶν ἀρχλῶν. Τὰ θέματα ἀπετέλουν τὴν οικονομικὴν περιφέρειαν, ὀνομαζόμενα διοικήσεις, τὸ δὲ προϊστάμενον τῆς εἰσπραξέως πρόσωπον, ἀδιάφορον ἐάν ἦτο ὑπάλληλος ἢ ὄχι, ὠνομάζετο διοικητής. Ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰ. τὸν διοικητὴν ἀντικαθιστᾷ ὁ πράκτωρ. Ὁ διοικητὴς καὶ ὁ πράκτωρ ἦσαν ἰδιῶται, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ δημόσιον ἀνέθετε δι' ὄρισμένον χρονικὸν διάστημα τὴν φροντίδα τῆς εἰσπραξέως τῶν φόρων ὄρισμένης περιοχῆς. Βασικὴ ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς δημοσιονομικῆς διοικήσεως ἦτο ἡ διάκρισις τῆς εἰσπραξέως τῶν φόρων ἀπὸ τῆς βεβαιώσεως τῶν φόρων, τὴν δὲ τελευταίαν ταύτην ἐνήργουν εἰς τὰς ἐπαρχίας οἱ ἐπόπται τῶν θεμάτων, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν ἐνεργούντων τὴν καταμέτρησιν τῶν γαιῶν ἐξισωτῶν. Ὁρθωτὴς ἦτο ὑπάλληλος ἔχων ὡς ἔργον νὰ ἐπιβάλλῃ ἐκ νέου φόρον εἰς γαίας, ποῦ δι' ἓνα οἰονδήποτε λόγον, ἀρθέντα ἤδη, εἶχον ἀπαλλαγῆ τοῦτου. Τέλος τὰ καθήκοντα τοῦ ἀναγραφέως (τὸν ὁποῖον μετὰ τὸν 13^{ον} αἰ. ἀντικατέστησεν ὁ ἀπογραφεύς), συνίσταντο εἰς τὴν καταμέτρησιν τῶν γαιῶν.

Ἡ καταμέτρησις τῶν κτημάτων, γεωμετρία, ἐγένετο διὰ τοῦ ἐκ καννάβεως σχοίνου (σχοινίου, σωκαρίου), ἔχοντος μῆκος, ὅταν μὲν ἐπρόκειτο περὶ καταμετρήσεως κτημάτων δωρηθέντων ὑπὸ τοῦ βασιλέως 12 οὐργυιάς (= 236 μέτρα), ὅταν δὲ περὶ ἰδιωτικῶν κτημάτων 10 οὐργυιάς (= 197 μέτρα, ἐκάστη οὐργυιά = 11 σπιθαμαί). Ἡ καταμέτρησις ἀμπελώνων καὶ ἐλαιῶνων διεξήγετο μὲ τὸ καλάμιον (κάλαμον), ἔχον μῆκος ἄλλοτε μὲν 18 σπιθαμὰς κοινὰς (4 μέτρα), ἄλλοτε δὲ 14 σπιθ. (3 μ.). Πρὸς εὐρεσιν δὲ τοῦ ἐμβαδοῦ ἐφηροῦζοντο δύο διάφοροι μέθοδοι ἢ κατὰ τὸ ὀλόγυρον καὶ ἢ ἐν κατατομαῖς, ὧς δὲ παρατηρεῖ ὁ D., ὁ ὁποῖος παρέχει λεπτομερῆ ἀνάλυσιν αὐτῶν, ἀμφοτέραι αἱ μέθοδοι ἦσαν ἐπισφαλεῖς· οὕτω κατὰ μέτρησιν τοῦ ἔτους 1088 τὸ ἐμβαδὸν τῆς ὅλης νήσου Πάτμου ἀναφέρεται ὅτι ἀνέρχεται εἰς 3 τετρ. χιλιόμετρα, ἐνῶ τὸ πραγματικὸν ἐμβαδὸν τῆς νήσου ἀνέρχεται εἰς 39, 6 □ χιλ. Μὲ τὴν καταμέτρησιν συνδέεται καὶ ὁ περιορισμὸς, δηλαδὴ ἡ περιγραφὴ τῶν ὁρίων ἐκάστου κτήματος.

Πλὴν τῶν ἄνω ὑπαλλήλων τὸν λογοθέτην τοῦ γενικοῦ ἐβοήθουν ὁ κόμης τῶν ὑδάτων, ὁ κόμης τῆς λαμίας, ὁ κομεντιανὸς καὶ ὁ οἰκιστικὸς.

Δ. Τὸ κτηματολόγιον τῶν βυζαντινῶν.

Τὸ βυζαντινὸν κτηματολόγιον εἶνε συνέχεια τοῦ παλαιότερου ὑφισταμένου εἰς τὴν Αἴγυπτον θεσμοῦ τῆς βιβλιοθήκης ἐγκτήσεων, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ τελειότερον ἀναπτυχθέντος, ἀπετέλεσε δὲ πάντοτε τὴν βάσιν τῆς βυζαντινῆς φορολογικῆς πολιτικῆς. Δι' ἐκάστην περιοχὴν ἐτηρεῖτο εἰδικὸν κτηματολόγιον, εἰς δὲ τὴν πρωτεύουσάν ὑπῆρχε γενικὸν καὶ συνοπτικὸν κτηματολόγιον, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐφαίνετο ἡ φορολογικὴ ἱκανότης ἐκάστης

περιοχῆς. Ἐκαστον λογοθέσιον (τὸ στρατιωτικόν, τοῦ δρόμου, τὸ οἰκιακόν) ἐτήρει πίνακας τῶν ὑποκειμένων εἰς τὰς φορολογίας τῆς ἀρμοδιότητός του ὡς καὶ τῶν ἀντικειμένων ποῦ ὑπέκειντο εἰς τὴν διαχείρισίν του, τὸ δὲ λογοθ. τοῦ γενικοῦ ἐτήρει πίνακα τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἔγγειον φορολογίαν γαιῶν, δηλαδὴ κτηματολόγιον. Τὸ κτηματολόγιον εἶχεν εἰς τὸ Βυζάντιον διάφορα ὀνόματα· καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὠνομάζετο συνηθέστερον κῶδιξ (ἐκ τῆς ἔξωτερικῆς αὐτοῦ μορφῆς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ εἰλητάριον, κατ' ἀρχὰς δὲ ἦτο ἐκ παπύρου, ἀργότερον δὲ ἐκ περγαμνῆς), ἔπειτα δὲ (μετὰ τὸν 13^{ον} αἰ.) πρακτικά. Πλὴν τῶν κατὰ χώραν κτηματολογίων ὑπῆρχε πάντοτε καὶ τὸ κεντρικόν, ποῦ ἀπετέλει τὸ κάτοπτρον τῆς ἔγγειου φορολογικῆς ἰκανότητος τῆς χώρας, φυλαττόμενον ἐντὸς τοῦ παλατίου. Εἰς τοὺς ἰδιοκτητὰς παρείχοντο ἀντίγραφα ἐκ τοῦ κτηματολογίου, τὰ ἰσοκώδικα, χρησιμεύοντα πρὸς διαπίστωσιν τῶν δικαιωμάτων των.

Ἐκ τῶν προεκτεθέντων νομίζομεν ὅτι προκύπτει ὁποῖαν σπουδαιότητα ἔχει ἡ ἐργασία τοῦ Dölger διὰ τὴν διαλεύκανσιν τῶν προβλημάτων, ποῦ παρουσιάζει ἡ δημοσία τῶν βυζαντινῶν οἰκονομία. Ἐξαιρόντιες τὴν μεθοδικότητα καὶ ἀκριβολογίαν, μεθ' ἧς ὁ συγγραφεὺς ἐξέθηκε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του, ἐκφράζομεν τὴν εὐχὴν ὅπως οὗτος συνεχίσῃ τὰς ἐρεῦνας του ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ἐπεκτείνων αὐτὰς καὶ εἰς τὰ συναφῆ προβλήματα τῆς οἰκονομίας τῶν βυζαντινῶν, τὰ ὁποῖα παραμένουν σχεδὸν ἀνεξερευνήτα.

Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ